

SKUP 2000 – 44

Prosjekt: Kappløpet om hjernen

Medarbeider: Gerhard Helskog og Kjell Persen

Publikasjon: Rikets tilstand

Publisert: November 2000

Medium: Fjernsyn

Tema: Medisin/forskning

Metoderapport – SKUP-prisen 2000

Journalister: Gerhard Helskog og Kjell Persen

Program: Rikets tilstand
Tema: Kappløpet om hjernen

Publisert i TV 2, 22. november 2000, kl. 20:00
Underlagsmateriale publisert på redaksjonens internettsider

Redaksjon: Rikets tilstand, TV 2, Postboks 2 Sentrum, 0101 Oslo
Telefon: 22 31 47 85

Kontaktperson: Gerhard Helskog: 22 31 47 53 (d), 91 18 07 17 (m)

Utgangspunktet: en uaktuell sak

Det har lenge vært kjent at norske forskningsmiljøer i flere tiår mottok økonomisk støtte fra sivile og militære forskningsprogrammer i USA. Deler av forskningen har til og med vært gjenstand for offentlig gransking.

Slik sett bærer reportasjen om hjerneforskningen på Gaustad sykehus de fleste kjennetegn på å være en "gammel sak", en "død sak", en "ikke-sak":

I 1991 ble hjerneforskningen på Gaustad omtalt av Dagbladet, Aftenposten og NTB.; Reportasjene hevdet at CIA finansierte forskningen – angivelig skjult som bidrag fra The Office of Naval Research. Artikkene omtalte støtte fra Ford Foundation og det amerikanske forsvarsdepartementet.

Problemet var at journalistene ikke klarte å dokumentere en evt. forbindelse med CIA. Påstandene ble da også i tur og orden skutt ned og tilbakevist av fagmiljøet¹. Avisomtalen ga likevel støttet til at virksomheten ved EEG-laboratoriet på Gaustad ble gransket av et statlig oppnevnt lobotomi-utvalg som i 1992 ga en ut NOU-rapport². Dermed ble saken for alvor gravd ned: Granskerne fant ingen kritikkverdige forhold:

"Det er ingen ting som tilsier at man overskred den tids medisinsk-etiske behandlingslinjer og praksis",

het det i rapporten. Påstanden om at den amerikanske etterretningsorganisasjonen CIA skulle ha støttet forskningen, ble ikke en gang verdiget et ord. Om finansieringen sto det:

"Finansieringskildene har hele tiden vært kjente, og man har inntrykk av at ledelsen v/sykehuset ikke på noen måte førte en politikk for å skjule hvor pengene kom fra. Bevilgningene utenfra hevet tvert imot den forskningsmessige prestisje for sykehuset."

Med andre ord: Pressen hadde "brent" en sak, myndighetene hadde fulgt opp med å begrave den, mens ofrene, om de fantes, hadde mistet mulighetene til å bli hørt. Og ofrene vi da snakker om er noen av de svakeste av de svakeste i samfunnet. De "gale", dem vi i utgangspunktet ikke vil høre på.

Saken var større enn vi hadde trodd

For å ta konklusjonen først: Vi oppdaget etter hvert at saken var mye større enn noen av oss hadde trodd. Etter om lag ett års arbeid kunne vi oppsummere med følgende:

- Vergeløse mennesker hadde fått åpnet hodene sine. Ikke fordi de skulle få behandling, men fordi de ufrivillig eller uvitende var trukket inn i et eksperimenter med atferdskontroll. Disse eksperimentene er trolig enestående i en vitenskapshistorisk sammenheng.
- Grunnen til at nettopp nordmenn ble brukt var ikke mindre overraskende: I Norge hadde pasientene så svake rettigheter at amerikanske myndigheter risikerte mindre juridisk trøbbel om de brukte nordmenn i sine eksperimenter, enn om de brukte amerikanske statsborgere.
- Det gikk så langt at vi i Norge gjorde forsøk på mennesker som man andre steder i den vestlige verden bare gjorde på dyr.
- Pengene som ble overført fra USA ble plassert på utenlandske konti i strid med valutabestemmelsene. Gerhardsen-regjeringens hadde en aktive rolle i å legge til rette for denne forskningen.
- Koplingene til det norske forsvaret var påfallende.
- Og igjen så det ut til at det var CIA som dro nytte av eksperimentene.

Gamle arkiver...

Vi startet med å kartlegge arkivene: Hvem var pasientene, hvor kom pengene fra og til hvilket formål ble pengene gitt? En problemstilling vi måtte forholde oss til på et eller annet tidspunkt, var om den amerikanske etterretningsorganisasjonen CIA virkelig hadde noe med forskningen å gjøre. Hvis dette viste seg å være tilfelle, ville det banalt nok gjøre saken langt mer spennende. (For de pasientene som fikk åpnet hodene sine under tvang var det trolig likegyldig om det var CIA eller den amerikanske marinen som betalte, men CIA vekker alltid litt mer interesse). Vi var klar over at vi sto overfor en rekke hindringer, som stilte store krav til systematikk, kildekritikk og presisjon.

Persen hadde ideen. Han hadde opparbeidet seg kompetanse på feltet i forbindelse med en artikkelserie han laget i Dagbladet i 1998. I denne serien ble blant annet forskning på utsatte grupper omtalt.

...og arkiver som var borte

En sentral oppgave ble å samle opp mest mulig data fra virksomheten ved EEG-laboratoriet. Etter en arkivhenvendelse til Statens helsetilsyn, ble det klart at

arbeidet vårt ville bli vanskeligere enn vi regnet med: Sem Jacobsens arkiv var borte! Helsetilsynet hadde noen dokumenter i en mappe som blant annet fortalte at den mest følsomme delen av arkivet til laboratoriet ble destruert på 80-tallet. En mindre sensitiv del av arkivet befant seg i Bergen. Det var imidlertid mulig å rekonstruere noe av arkivet ved å samle forskningspublikasjoner og særtrykk fra forskjellige fag-biblioteker.

Vi gjorde arkivsøk i Riksarkivet og på Gaustad. Vi hentet også publisert forskningsmateriale fra følgende bibliotek: Medisinsk fakultetsbibliotek, Psykologisk Institutt, Universitetsbiblioteket, Nasjonalbiblioteket, NTNU og Ullevål sykehus. Dette dannet i sin tur grunnlag for henvendelser videre i systemet.

Mosaikken ga et bilde

Dokumentasjonen vi fant, ga solid grunnlag til å fastslå

- 1) at Gerhardsen-regjeringen kjente til forskningen,
- 2) at Gaustads hjerneforskning var knyttet til et internasjonalt forskningsmiljø
- 3) at pengestrømmen fra USA var betydelig
- 4) at pasienter kunne utsettes for inngrep uten å ha gitt samtykke.

Den delen av Sem Jacobsens arkiv som ikke er ødelagt kalles fagarkivet og er i forvaring hos dykkerlege Svein Eidsvik i Bergen. Funn i fagarkivet bekreftet igjen at dette forskningsmiljøet var opptatt av atferdskontroll. Men kanskje enda viktigere: Begrep som "hjernevask" og referanser til Korea-krigen dukket opp. Vi fant også dokumentasjon på at en amerikansk militærlege som i begynnelsen av 60-tallet jobbet på Gaustads forskningslaboratorium hadde spesialkompetanse på "forceful indoctrination" – eller "hjernevask". Disse opplysningene ble pikante sett i lys av en biografisk opplysning funnet i en årgang av "Who's who in Scandinavia", der hjerneforsker Sem-Jacobsens fortid i OSS, forløperen til CIA, var omtalt.

Vi jobbet lenge med to hovedspørsmål:

Var CIA likevel involvert i forskningen på Gaustad?

Hvordan skulle vi finne pasientene? Hvordan skulle vi klare å spore opp dem – så mange år etter at arkivene ble meldt ødelagt?

Følg pengene

Vi måtte følge pengestrømmen. Vi tok kontakt med Ford Foundations arkiver i New York, og søkte om innsyn. Vi sendte også en henvendelse til Pentagon,

basert på de opplysningene vi hadde om kontraktene (nummer på kontraktene, kontraktenes tittel, årstall, evt. beløp). Vi besøkte bibliotekene på Nobelinstituttet og Fredsforskningsinstituttet (PRIO), og foretok litteratursøk om amerikansk utenrikspolitikk og forskning under den kalde krigen. Hos PRIO fikk vi tilgang til amerikanske senatsgranskinger som omtalte CIAs hemmelige forskningsprogrammer under den kalde krigen. Dette materialet ga oss innblikk i måte CIA skjulte sine pengeoverføringer. Teknikken de brukte var å overføre pengene via sivile fond (som f eks Ford Foundation) eller gjennom de væpnede styrkene.

Vi fikk også vite at CIA allerede tidlig på syttitallet hadde destruert det aller meste av arkivmateriale som omtalte denne forskningen. I håp om å finne noe som hadde sluppet unna makuleringskvernen, hyret vi inn en frilans-researcher i Washington, som fikk i oppdrag å gå gjennom utvalgte deler av The National Security Archive. Her fant vi beviser for at CIA fra 50-tallet igangsatte hjerneforskning (elektrisk stimulering av hjernen) på dyr, og at finansieringen ble kanalisert gjennom stiftelser og militæret. Hensikten med denne forskningen var ifølge dokumentene å finne ut om fysisk kontroll av hjernen var mulig. Dokumentene viste dessuten til at det neste steget i denne forskningen var å gjøre det samme med mennesker.

Via internett, e-post og telefon utvekslet vi opplysninger og synspunkter med flere amerikanske kilder. Dette var folk som på et eller annet vis hadde hatt befatning med sakskomplekset: De viktigste innspillene og opplysningene kom fra et journalist-team som tidligere hadde skrevet i Washington Post om forskning under den kalde krigen (George Lardner Jr. og John Jacobs), en kanadiskfødt psykiater som arbeidet med et bokprosjekt om denne forskningen (Colin Ross, The Ross Institute) og en akademiker som har skrevet bøker og fagartikler om etterretning, forsvars- og sikkerhetspolitikk (Christopher Simpson, Associate Professor, Journalism M.A., University of Maryland).

Journalistene ga oss opplysninger om hvilke funn de kom over da de jobbet med saken. Psykiateren ga oss verdifulle og konkrete innspill i forhold til hans egne arkivfunn, og akademikeren hjalp oss med å analysere funnene våre.

Vi sporet opp åtte personer (7 nordmenn og 1 amerikaner) som hadde jobbet ved forskningslaboratoriet på Gaustad fra starten i 1956. Ingen av disse var villige til å la seg intervju, men noen av dem kunne vi føre bakgrunnssamtaler med. Dessuten tok vi kontakt med syv personer med fortid i forsvaret, hjemmefronten, XU og Stay Behind. Enkelte av disse bekreftet og utdypet en del av våre funn, men ingen ville imidlertid stå frem med sine opplysninger.

Ubehagelighetene – ansikt til ansikt

Vi henvendte oss skriftlig til hjerneforsker Sem-Jacobsens familie, og fortalte at vi laget en sak om virksomheten ved forskningslaboratoriet. Vi ønsket ikke at en så følsom sak om en avdød forsker skulle komme som en overraskelse på familien. Gjennom flere brev, telefonsamtaler og møter opprettholdt vi en dialog. Familien likte ikke det vi gjorde. De mente vi sto i fare for å sverte minnet til en mann de var glad i. Vi på vår side forklarte i møter med familien at dette tilhørte vår felles historie. Vi var åpne overfor familien og fortalte dem om hva vi fant. På den måten kunne familien korrigere opplysninger og eventuelt protestere før vi publiserte noe. Vår erfaring er at det er bedre å ta de ubehagelige konfrontasjonene i forkant. På den måten unngår vi at debatten etter publisering sporer av i en eller annen detalj som er ukorrekt. Vi ga familien et stående tilbud om å delta i saken ved å la seg intervju. Familien avslo å delta, men ga oss etter hvert tilgang til utklippsbøker og bildemateriale som vi kunne benytte i reportasjen.

Storpolitikk

Den møysommelige innsamlingen av opplysninger bar til slutt frukter: Vi satt nå med et omfattende underlagsmateriale (i alt 5 ringpermer), og kunne i redaksjonen oppsummere følgendeⁱⁱⁱ:

- Midler fra Ford-stiftelsens forskningsprogram for mental helse ble gitt til forskere som i andre sammenhenger var kjent som CIA forskere. Vi påviste også hvor nære bånd det var mellom Ford stiftelsen og CIA.
- CIA hadde en skjult forbindelse til militære forskningsmiljøer i såkalte "oversjøiske operasjoner". Vi kunne knytte denne forbindelsen til Gaustad sykehus.
- Minst 17 kontrakter ble inngått mellom Gaustad sykehus og amerikanske finanseringskilder.
- Etableringen av forskningslaboratoriet på Gaustad skjedde med medvirkning fra daværende statsminister Einar Gerhardsen og hans regjering.
- Sem Jacobsen hadde få om noen, rettslige hindringer mens han drev på med sine forsøk på mennesker i Norge.

En gjennomgang av dette materialet formet dessuten en hypotese om at hjerneforskningen på Gaustad kunne knyttes til utviklingen av CIAs spionfly U-2. Flere faktorer tydet på det. Blant annet:

- Hjerneforsker Sem-Jacobsen tilhørte et forskningsmiljø som drev med utvelgelse av astronauter og jagerflyvere. Det samme miljøet sto også for utvelgelsen av U-2-pilotene.
- Vi hadde dokumentasjon på at Sem-Jacobsen var knyttet til høytstående personer i det amerikanske flyvåpenet som på et tidlig tidspunkt var involvert i U-2-planene.

Vi hadde en hypotese om U-2 og CIA, men sto lenge bom fast. Helt til vi kom på den pinlig enkle og åpenbare ideen: Å ringe flymuseet i Bodø. På dette museet har de et U-2 fly utstilt. Museet har også opparbeidet mye kunnskap om disse flyenes historie. Ut fra tanken "vet du nok, kan du stille de riktige spørsmålene" forsøkte vi å formulere et så presist spørsmål som mulig. Vi ba om å få utdypet et utsagn vi hadde funnet i en nedgradert CIA-rapport om U-2-programmet. Rapporten slo fast at utviklingen av såkalte "life-support-systems" for pilotene var banebrytende for utstyret som ble brukt senere i romfartsprogrammet. Siden vi visste at hjerneforsker Sem-Jacobsen hadde utviklet EEG-utstyr som ble brukt i romfartsprogrammet, ville vi vite om hans utstyr var brukt i U-2-programmet. Vi ble raskt henvist til kaptein Oddmund Bjørnaali, som sa ja til å stille opp til et intervju. Han bekreftet opplysningene. Han hadde møtt Sem-Jacobsen og var ikke i tvil om at forskeren hadde spilt en rolle i U-2 programmet. Men siden det aller meste av dokumenter om U-2 er unntatt offentlighet i USA kunne ingenting bekreftes skriftlig. Vi måtte innse at dette var så langt vi kom.

Pasientene

Arkivene til forskningslaboratoriet på Gaustad var altså borte, og fagarkivet inneholdt ingen opplysninger om pasientene. Så hvordan skulle vi finne pasientene? En kilde som vil være anonym hadde gått gjennom arkivet før det ble destruert. Kilden hadde skrevet av en lang rekke navn på pasienter og også husket å notere ned fødselsdatoen og når de var inne hos Sem-Jacobsen. Fra denne listen fikk vi navnene på 32 pasienter (2 kvinner og 30 menn) Mange av navnene var svært vanlige og det sto for oss som en nesten umulig jobb å ringe rundt til alle som het for eksempel Andresen. Dessuten var det sansynlig at mange av disse pasientene bodde på institusjoner og ikke hadde telefon. I arbeidet med å finne adressen eller dødsdatoen til 14 av disse personene, fikk vi hjelp av en unntaksbestemmelse i reglene for utlevering av folkeregisteropplysninger. Bestemmelsen gir adgang for journalister å få ut opplysninger fra Folkeregisteret om enkeltpersoner, dersom formålet for utlevering er journalistisk virksomhet.

Ved å sammenstille pasientlisten med det innsamlede materialet om virksomheten på Gaustad, var vi nå i stand til å nærme oss pasientene. Vi var klar over at vi måtte fare varsomt frem. Opplysningene vi hadde samlet inn fortalte en historie som kunne opprøre pasientene og deres pårørende.

13 av pasientene på vår liste kunne vi med rimelig sikkerhet anse for å ha vært brukt som forskningsobjekter. De ble utsatt for inngrep i perioden 1961 til 1966 – en periode det var dokumentert høy forskningsaktivitet. For de resterende 19 kunne vi ikke utelukke at de "bare" fikk hjernekirurgisk behandling for sine lidelser. Mange av disse 32 viste seg å være døde.

Erling – et taust offer

Erling var én av pasientene som fortsatt var i live. Gjennom vår kontakt med Erlings hjelpeverge, ga vi de nye opplysningene til Erlings familie og slekt. De fikk nå lese om eksperimentene på Gaustad sykehus. Erling hadde tidligere fått en lobotomierstatning av staten, men det familien nå ble stilt overfor var opplysninger om hva som skjedde før han ble lobotomert. Våre funn i arkivene kom som et ekko fra det Erling selv hadde fortalt familien. Etter det første oppholdet på Gaustad påsto Erling at en lege hadde montert inn "antenner" i hodet hans. Etterpå så alle at han var blitt sky, paranoid og sint. Erlings påstander virket den gangen for utrolig til å bli tatt alvor av familien. Hans atferd spredte dessuten frykt i bygda. Erling ble derfor sendt til Gaustad på ny. Denne gangen ble han lobotomert. For å si det litt skarpt, så var lobotomering som å slette "harddisken" hans. Enten det var hensikten eller ikke, så slettet det alle spor.

Tross Erlings tragiske historie mente vi at vi også måtte veie Erlings historie opp mot tiden han levde i. Det kan innvendes at det er urettferdig å vurdere den tidens forskning og kalde krig, med dagens kunnskap og verdisyn. Vi satt derfor mye inn på å få frem en pasient til som nyanserte bildet. Pasienten Arild tilhørte dem som mener seg hjulpet av de hjernekirurgiske inngrepene.

Dokumenter er dårlig TV

En ting var å dokumentere skriftlig historien om hvordan pasienter på Gaustad sykehus ble brukt som forskningsobjekter av den kalde krigens forskere.

Med fem ringpermer dokumentasjon – begynte vi forfra igjen. Nå skulle vi fortelle en historie på TV. Omfattende søk i amerikanske og engelske databaser førte oss etter hvert frem til filmmateriale i private og offentlige arkiver. Vi

lette etter bilder som viste eksperimentene og som kunne sette oss inn i den tidsstemningen som dette springer ut av.

Vi "støvsugde" norske arkiver og institusjoner i jakten på bilder av Sem-Jacobsen. I tillegg lette vi etter filmopptak Sem-Jacobsen hadde foretatt av sin egen forskningsvirksomheten på Gaustad. Disse filmopptakene skulle angivelig vise hvordan pasienter som gikk med elektroder montert i hodene sine reagerte på de elektriske stimuleringene de fikk. Det nærmeste vi imidlertid kom disse opptakene, var å snakke med folk som hadde sett dem. Vi har etter et år ikke funnet filmrullene. Arkivhenvendelser både innenlands og utenlands har endt med negative svar.

Det er vanskelig å fortelle en historie ved å vise frem dokumenter på TV. De siste årene har vi utviklet en form der den skriftlige dokumentasjonen og fordypningen blir lagt ut på nettet, og fjernsynet konsentrerer seg om historiefortellingen.

For TV delen ble utfordringen å møte mennesker som kunne fortelle om Sem-Jacobsen og forskningen. Det siste intervjuobjektet, Per Hals, hadde jobbet med den høyst kontroversielle forskeren José Delgado. Han bekreftet at Delgado samarbeidet med Sem-Jacobsen. Per Hals' navn fant vi i en vitenskapelig artikkel Delgado hadde publisert på 60-tallet. Navnet lød norsk, tenkte vi, og en telefon til Per Andersen ved nevrofysiologisk institutt på Blindern bekreftet vår antakelse. Dermed var det bare å få Per Hals i tale.

Intervjuet ble gjort uken før sending. Dermed fikk vi på alle måter for kort redigeringstid. Vi rakk ikke å sy sammen alle elementene til en sammenhengende film. Dette løste vi ved å avvikle historien gjennom bolker fra studio. På den måten fikk vi bundet sammen innholdet, selv om det formmessig ikke var optimalt.

Underlagsdokumentasjon på internett

Redaksjonens holdning til internett er at dette mediet har gitt oss en ny mulighet til å gå i dybden. Ved å legge ut research gir vi seerne en mulighet til å etterprøve oss. Mens TV-innslag gir følelser og engasjement, bidrar internett med fakta, dokumentasjon og fordypning.

Vi forsøker å utvikle en form der vi forteller en historie i to plan. Innføringen og opplevelsen på TV, og fordypning og dokumentasjon på nettet.

Vi forsøker å utvikle våre nettsider til å bli et sted folk kan grave og bli klokere.

Resultatet av saken

Kort tid etter at programmet ble sendt på TV 2 22. november, gikk det en NTB-melding ut til landets redaksjoner. Denne meldingen gjenga i korte trekk programmets innhold, dels basert på opplysningene som forelå på våre nettsider.^{iv} Dagen etter at programmet var sendt, sendte P4 et innslag med SVs stortingsrepresentant Olav Gunnar Ballo. Ballo krevde en offentlig gransking av virksomheten på Gaustad sykehus, og uttalte blant annet følgende:

"Hvis bare en brøkdel av det som sies er riktig, må de enkeltpersonene som har vært utsatt for overgrep ha krav på erstatning."

Ballos utspill ble senere fulgt opp av Den nasjonale forskningsetiske komité for medisin (NEM), som også krevde full gransking. Dette utspillet ble omtalt i Aftenposten 21. desember^{vi}. NEM hadde sendt et tre sider langt brev til statsministerens kontor. I brevet til Stoltenberg henviste NEM til dokumentasjonen vi hadde lagt ut på våre hjemmesider, og fastslo at "en del av denne forskningen hadde militære formål og ble gjennomført med støtte fra bl a CIA"^{vii}.

I brevet het det avslutningsvis:

"Historien om forskning viser tydelig at det er nødvendig å kontrollere og vurdere denne virksomheten, også innen moderne demokratier. Resultatet av en gransking kan også bidra til å vurdere om vår nåværende ordning med ulike instanser som godkjenner eller vurderer forskning er tilstrekkelige for å forhindre at utsatte grupper utnyttes i samfunnets eller vitenskapens interesse. Dette gjelder spesielt oppgavene til de regionale komiteer for medisinsk forskningsetikk. Vi vil derfor anbefale at Regjeringen nedsetter en granskingskommisjon for å undersøke saksforholdet grundig."

Hva som skjer videre, vet vi ikke.

Vi satte oss høye mål - uten at vi fikk til alt vi ønsket. Men etter et års arbeide klarte vi å vekke til live en steindød historie og drive den videre.

I det minste fortalte vi historien om Erling.

Fotnoter:

ⁱ Artikler som omtaler finansieringen av forskningslaboratoriet: Se vedlagte artikler fra A-tekstdatabasen (NTB 19. mars 1991, Aftenposten 19.mars 1991, Aftenposten 20. mars 1991). Artikler som omtaler fagmiljøets avvisning om at CIA bidro til virksomheten: Se NTB 22. mars 1991 og Aftenposten 21. april 1991

ⁱⁱ Se vedlegg fra NOU 1992:25 (Utredning om lobotomi), Gaustad sykehus brev til Helsedirektoratet av 13. september 1991

ⁱⁱⁱ Se vedlegg – underlagsdokumentasjon lagt ut på våre nettsider (tv2.no/rikestilstand)

^{iv} Se vedlagte NTB-artikkel "Opererte elektroder inn i hjernen".

^v Se utskrift fra P4s database – "Krever offentlig gransking"

^{vi} Se vedlagte Aftenposten-artikkel "Krever full gransking av LSD-forskning".

^{vii} Se vedlagte brev fra NEM til statsminister Jens Stoltenberg datert 8. desember 2000.